
Миша Раковић
(Универзитет Метрополитан, Ниш)

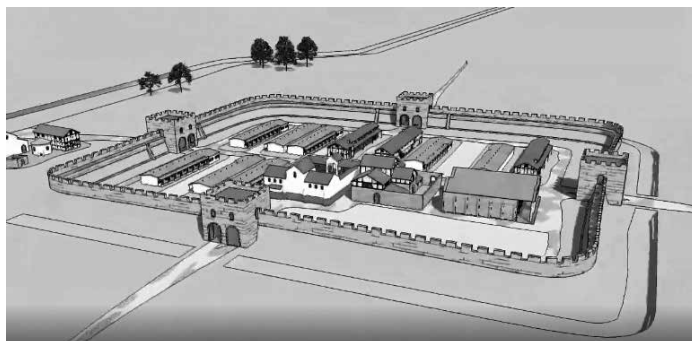
СВЕ ТВРЂАВЕ И САКРАЛНА ТОПОГРАФИЈА ГРАДА НИША ОД IV ДО XV ВЕКА

Апстракт: Ниш је град дуге хришћанске традиције, урбаног, демографског, економског развоја, војно упориште и епископско седиште. И поред свега, мало се зна о изгледу утврђеног града Ниша од IV века када први пут сазнајемо о изгледу његових бедема па до XV века и последњег разарања средњовековних градских бедема од стране Турака. Лоциран на равном платоу лако приступачном, фортификацију града чинили су масивни бедеми ојачани моћним кулама посебно око капија, који су бранили горњи град (акропољ) и доњи град. Осмишљен је по принципу концентричних кругова. Знамо да су у средњем веку постојала два прстена бедема и да је у одбрамбену сврху искоришћена и река Нишава, као једина географска препрека приступу граду. Од значаја је и спољни фортификациони прстен коме припадају околна утврђења смештена на значајним стратешким местима. Начињен је напор да се ближе дефинише изглед и простирање градских бедема и приближно убицирају сакралне грађевине античког Наисуса, рановизантијског Наисоса, средњовизантијског Нисоса и српског Ниша.

Кључне речи: Наисус, Наисос, Нисос, Ниш, бедем, тврђава, црква, храм

Напори да се истражи формирање и простирање бедема Ниша од почетка његове урбане историје закључно са изградњом турске тврђаве, трају деценијама. Ретки су истраживачи који су се посветили трагању за подацима о сакрајној топографији кроз историју утврђеног града. Има покушаја истраживача да ближе сагледају простирање бедема,¹ скоро се ништа не зна о античким и средњовековним бедемима. Невелика су знања о градским сакралним здањима од IV до XV столећа. Урбаном структуром

¹ Д.М. Јанковић, *Неки топографски подаци о старом Нишу*, Старица н.с. V-VI/1954-1955, (Београд 1956), 365-372; Г. Милошевић, „Италијански план“ Ниша из 1719. године као повод за реконструкцију изгледа Средњовековног и античког града, Ниш и Византија III, (Ниш 2005), 149-162; М. Поповић, *На путу од Беча до Цариграда 1587. године-лајденски албум*, Саопштења XLII, (Београд 2010), 90-93.

Сл. 1 изглед
римског војног
логора (каструм)

Fig. 1 appear-
ance of a Roman
military camp
(castrum)

римског Наисуса, рановизантијског Наисоса, византијског Нисоса (Νίσος) и средњовековног српског Ниша, бавили смо се, посредно или непосредно, у неколико наврата.²

Чињенице које су овде изложене нису нужно нове и оригиналне, али су освежене новим сазнањима и размишљањима. Сматрали смо да је потребно поново покренути питање заборављених нишких тврђава и њиховог могућег изгледа као и простирање градских бедема кроз векове. Посебан изазов је докучити постојање и убикацију храмова, и све то на основу расположивих писаних података, запостављених цртежа и скромног археолошког материјала. То ће нас упутити на траг урбаног ткива касноантичког, византијског и српског средњовековног града. У свему томе од великог је значаја пажљиво ишчитавање старих карата и записа путописаца.

Из писаних сведочанстава и невеликих остатака фортификација, можемо наслутити простирање бедема и могући изглед од античког каструма и утврђеног града, преко добро утврђеног средњовековног града до очуваних масивних бедема турске тврђаве. Кроз повест града и поред извесних археолошких доказа, мало се зна о храмовима који су били обавезан део урбане структуре паганског и хришћанског града.

Рано уочен повољан географски положај граду је донео угледно место у војном, политичком, културном, економском и верском животу Римске империје, Византиског царства, Српске државе и Турске империје.³ Римски Наисус (Naissus), рановизантијски Наисос (Ναῖσος),

² М. Rakocija, *Urban topography of Nis (Serbia) in the old maps and records of travel writers from the 15th to the 19th century*, International Symposium „Culture and Space in the Balkans (17th-20th centuries)“ Thessaloniki: 21, 22 November 2014., Thessaloniki 2015, 119 – 142; М. Ракоција, *Урбана топографија средњовековног Ниша из записа путописа и старих карата*, Ниш и Византија XIV, (Ниш 2016), 37-78; М. Rakocija, *A marble statue from Niš of an early byzantine imperial woman*, Nouvelle série volume Starinar LXXII/2022, (Belgrade 2022), 253-266; М. Ракоција, *Форумске статуе и урбана трансформација касноантичког у рановизантијски град (насеље) у источном Илирику*, Ниш и Византија XXII, (Ниш 2024), 47-78.

³ П. Р. Косовић— М. Миладиновић, *Трговачки центри и путеви по српским земљама у средњем веку у турско доба*, Годишњица Николе Чупића, (Београд 1900—1901), 33-36, 49; О путним правцима који су пролазили кроз Ниш у време окупације од стране турака видети: М. Popović, *Von Budapest nach Istanbul-Die Via Traiana im Spiegel*

византијски Нисос (Νίσος) и Српски Ниш, смештен је у котлини која се протеже дуж реке Нишаве у правцу исток – запад,⁴ захватајући благу падину Виника која се спушта ка левој обали реке Нишаве. Тако се Ниш нашао на крстопутини преко које се вековима путовало са запада на југ и исток и обрнуто. Мало је података о урбаним структурама античког и средњовековног града, њиховим храмовима и простирању бедема који су га окруживали. На основу досадашњих археолошких истраживања, историјских извора, пажљиво ишчитаних путописних записа и анализе старих карата, учинићемо напор да наслутимо обресе града и начелно убицирама храмове у последња два миленијума, колико на овом месту постоји утврђен град Ниш. Данас, када се спомене Ниш, обично се помисли на добро очуване бедеме турске тврђаву из XVIII века, која је прекрила трагове његовог античког и средњовековног изгледа који одлазе у заборав.

Указано је да је неодвојив део просторне целине града простирање византијске и српске фортификационе мреже, распоред утврђења, цркава и манастира у његовој околини које граде Ромеји и Срби као спољну заштиту на прилазу граду (Медијана, Градиште код Балајнца, Градиште код Миљковца, Комплос-Копријан, Железник,...).⁵ Подвукли смо значај цркава у околини града које граде Ромеји после обнове власти 1018. године (Латинска црква у Матејевцу, Св. Јован у Орљану, Св. Јован код Горњег Матејевца, Св. Прокопије поред Ниша,...).⁶ На овом месту предмет нашег интересовања је изглед и простирање бедема, као и могућ распоред храмова у утврђеном граду кроз векове његовог постојања.

Успон и пад Ниша са историјске позорнице

Ниш је своје прве дане почео да броји кад и први миленијум године, као римски војни логор подигнут у непосредној близини села домородног становништва (*vicus*).⁷ Уздигнута зараван падина брда Виник на десној обали Нишаве (данас простор Градског поља), зналачки је одабрано место чији је стратешки значај потврђен у следећа два миленијума.

Ниш је следио препознатљиву схему настанка многих античких градова на Балкану. Својим доласком римска војска гради војни логор поред села локалног становништва. Логори су обично били правоугаоног облика са бевемима од земље и оградом од коља, окружени шанчевима. Унутар логора главне улице кардо и декуманус су се секле под првим углом и завршавале капијама на све четири стране, док је уз бедеме са

der Reiseliteratur des 14. bis 16. Jahrhunderts, Wien 2006.

⁴ П.Т. Јанковић, *Историја развита Нишавске долине*, Београд 1909, 7, 8.

⁵ М. Ракоција, *Paleobyzantine churches of Niš, Niš and Byzantium V*, (Ниш 2007), 125-148; М. Ракоција, *Урбана топографија средњовековног Ниша из записа путописа и старих карата, Ниш и Византија XIV*, (Ниш 2016), 40-44.

⁶ М. Ракоција, *Обнова Византије 1018. године и црквено градитељство у Нишу*, Ниш и Византија XVII, Ниш 2019, 23-43.

⁷ П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш 1976, 49-53.

Сл. 2 Тврђава, Клаудијус Магнус, лекар из Наисуса (фото. Народни музеј Ниш)

Fig. 2 The Fortress, Claudius Magnus, a doctor from Naissus (photograph property of the National Museum in Niš)

унутрашње стране простирала *via sagularis* омогућавајући брз приступ бедемима у случају напада.⁸ То су први бедеми и темељи урбанизма Ниша. (сл. 1) Први бедеми Наисуса нису археолошки констатовани. Њихово постојање посредно откривају надгробни споменици римских војника и печати на опекама чије су легије биле овде стациониране: I Aurelia Dardanorum, legio III Flavia, legio VII Claudia, затим 4. Скитска,

5. Македонска, 1. кохорта Килићана и 1. кохорта Крећана. У II веку Ниш се сврстава међу највеће градове у земљи Дарданаца са сталном војном посадом - 1. коњичка кохорта Дарданаца, од око 1000 људи.⁹ Иста легија је градила аквадукт за Наисус, што потврђује недавно откривена опека код аквадукта недалеко од извора „Девојачко ждрело“ поред села Каменица, са печатом: „СОН·I·A·DARD“.¹⁰ Има индиција де је у то време Ниш добија привилегован правни статус између колоније и града, постаје муниципиј.¹¹

У то време, уз извесну резерву, може се констатовати и први евидентиран сакрални објекат у Наисусу. Наиме, из натписа са жртвеника откривен *in situ* уз југозападно бедемско платно турске тврђаве, сазнајемо име првог знаног нишког лекара (*medicus*) Клаудијуса Магнуса који је у III веку подигао жртвеник у здравље императора Септимија Севера, његове жене Јулије Домне и сина Каракале. На жртвенику су рељефне представе Асклепија (бог лекарске вештине), Хигије (персонификација здравља

⁸ В. Максимовић, *Istorija urbanizma starog i srednjeg veka*, Београд 1972, 70.

⁹ П. Петровић, *нав. дело*, 49-51.

¹⁰ М. Ракоција, *Подсећање на торзо статуе жене у лапидаријуму нишке Тврђаве*, Гласник друштва конзерватора Србије 45, (Београд 2021), 54; Исти, *Манастир Св. Ђорђа код села Каменице*, Гласник друштва конзерватора Србије 16, (Београд 1992), 120-124. Присуство војске и одслужених легионара потврђује откривена војничка диплома Аурелија Валенса, Гајевог сина родом из Сердике (Софија), који је 7. јануара 222. године, по устаљеном правилу добио војничку диплому – М. Ракоција, *Константинов град старохришћани Ниш*, Ниш 2013, 32, са литературом.

¹¹ П. Петровић, *нав. дело*, Ниш 1976, 33-35.

тела и душе) и Телефа, са њиховим уобичајеним пратећим атрибутима. Жртвеник је подигао Гај Клаудије Магнус, први познати лекар на овом простору. Нећемо много погрешити ако као радну хипотезу прихватимо да је на овом месту био храм или приватно светилиште посвећено Асклепију, у коме је стајао жртвеник у славу императора Септимија Севера подигнут од првог именом знаног нишког лекара Гаја Клаудија Магнуса.¹² (сл. 2)

Успон града наставља се у III и IV столећу. Градски живот Наисуса у касноантичком периоду своју кулминацију је доживео у IV и првој половини V века, до хунског освајања града. То је раздобље највећег просперитета али и све чешћих покушаја упада варварских племена. Ово је време када императори често бораве у Наисусу,¹³ тада већ, откривају писани извори, окружен импозантним високим бедемима зидани од камена, иза којих су се цареви осећали безбедно. То су други бедеми Наисуса који једнако археолошки нису констатовани, али су описани у историјским изворима који откривају Наисус као добро утврђен град. Прво знано катастрофално разарање Наисус је доживео 441. године, када су срушени дотад неосвојиви бедеми града, о којима знамо захваљујући опису Марцелина и Приска.

У борби за превласт са Констанцијем II, Јулијан Апостата за своје упориште, сазнајемо од Марцелина, додајемо и због сигурних бедема и симболике родног града императора Константина, одабрао је Наисус у који стиже средином октобра 361. године са око 3000 војника.¹⁴ У време боравка Апостате у Наисусу, Амијан Марцелин каже да је Наисус „*веома богат град више пута опседан, али се никада није предао, нити био освојен – His ut in re tali tamque urgenti compositis, magistro equitum illic relicto imperator revertitur Naessum copiosum oppidum, quo inpraepedita cuncta disponderet suis utilitatibus profutura. Quibus Iulianus acceptis, agens tunc apud Naessum nihil a tergo timens adversum, legensque et audiens hanc civitatem circumsessam quidem aliquotiens, numquam tamen excisam aut deditam, inpeniore studio sibi sociare vel fraude vel diversis adulationum generibus, antequam maius oriretur aliquid, properabat.*”¹⁵ Видимо да је Наисус средином IV века богат град и материјално и са људством. То што је одолео многим опсадама подразумева да је био добро утврђен окружен никад освојеним масивним бедемима, чији су се грађани осећали безбедним иза капија утврђеног града.

За Марцелина Наисус је богат и многољудан град.¹⁶ Не задуго. У својој хроници описује прво забележено рушење бедема и катастрофално пустошење града које се догодило 441. године: „*Хунски цареви са хиљадама*

¹² М. Ракоција, Шта доноси пројекат „Наисус“, Дневне новине „Борба“, Београд 26. септембар 1984, стр. 7; С. Дрча, Claudius Magnus medicus, Зборник Народног музеја Ниш 10, Ниш 2001, 19-25; М. Ракоција, Константинов град старохришћани Ниш, 32, са литературом.

¹³ Исто, 55-66, са литературом.

¹⁴ Више о томе – А.В. Поповић, Књижевна делатност Јулијана Апостате у Нишу, Ниш и Византија III, Ниш 2005, 79-86; М. Vasić, Prolasci i boravci rimskih imperatora u Nišu krajem III i IV veka, Naissus I, Niš 2008, 15-18.

¹⁵ Amm. Marc. XXI 10,5-12,1; П. Петровић, нав. дело, 40/1.

¹⁶ Amm. Marc. XXI 12, 1

својих војника провалише у Илирик и опустошише Наисус, Сингидунум и многе друге градове и утврђења у Илирику – Honnorum reges numerosis suorum cum milibus Illyricum irruerunt: Naisum, Singidunum aliasque civitates oppidaque Illyrici plurima exciderunt” (Marcell. Com. Chron. p.80).

О трагичном разарању Наисуса 441. године сазнајемо са много више детаља од Приска у његовој Историји. Да су масивни бедеми окруживали град налазимо потврду у сведочанству које нам је оставио Приск. Приск у свом детаљном опису опсаде града из 441. године, иако кроз Наисус пролази 448. године, не само да потврђује постојање бедема, већ доноси и појединости о њиховом изгледу и начину рушења. Приск детаљно описује Хунску опсаду града те 441. године, која је завршила првим знаним великим рушењем Наисуса, што је наговестило даљу судбину града. Пажљивим читањем Присковог записа издвојићемо детаље који омогућавају да докучимо могући изглед бедема касноантичког Наисуса.

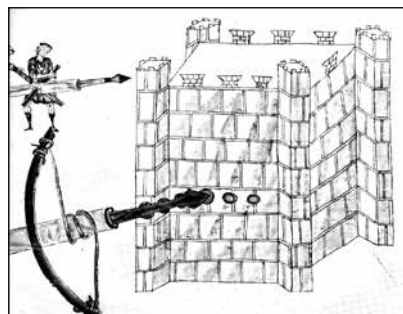
Треба приметити да разлог Хунског освајања Наисуса Приск види у томе што је био „*многољудан, а иначе и утврђен град*“. Сачуван фрагмент, и поред тога што је написан седам година после хунског освајања Наисуса, сликовито дочарава опсаду града, открива његов положај и изглед бедема. Све то на начин као да је био сведок опсаде, што не би требало да чуди јер у то време, седам година после освајања Наисуса, још увек је било живих сведока од којих је могао чути детаље. Погрешно за Ниш каже да „*лежи на реци Дунаву*“, као што претерује кад каже „*да му је оснивач Константин*“, очигледно је знао да је Константин рођен у Наисусу па му је било логично да закључи да га је он и основао, као што је „*на месту Византиона саградио град, назвавши га својим именом*“. Пролазећи кроз Наисус 448. године, заједно са посланством које је цар Теодосије II послао Атили, Приск је видео последице катастрофалног разарања града из 441. године и забележио значајне податке о Наисусу и хунском освајању, који у нашој историјографији нису довољно искоришћени:

„*Скити (Хуни) опседали су Ниш (τὴν Ναῖσόν). Овај илирски град лежи на реци Дунаву. Кажу да му је оснивач Константин који је и на месту Византиона саградио град, назвавши га својим именом. Желећи да га као многољудан, а иначе и утврђен град, заузму, варвари почну нападати свим средствима. Пошто се браниоци града нису усуђивали да изађу у отворену борбу, премостише (Хуни) реку на јужној страни, којом и протиче крај града, да би је војска лако могла прећи. Привукоше и справе градском бедему, и то најпре гредe на точковима да би осигурали њихово (тј. справа) довлачење. Војници који су стајали на њима гађали су стрелама посаду која се бранила са круништа бедема, док су на крајевима гредe стајали људи и ногама гурали точкове и по потреби их управљали да би се кроз отворе, направљене на покривачу, циљ могао тачно нанишанити. И да би борба за људе на греди била безбедна, покривали су их плетерима, стављајући озго сирове и обичне коже, као заштиту од различитих погодака као и ватроносних предмета који би се на њих могли хитати. Кад су на тај начин против града подигли много справа, довукоше и такозване овнове да би браниоци зидина пред многоструким нападима попустили и узмакли. А и ова справа (ован) јако је велика. Гредe*

од међусобно причвршћених дрвених комада, обешена на опуштеним ланцима, заштићена кожама и покривачима, на начин како је речено, ради безбедности оних који њоме рукују. Њу су, наиме, са задњег краја силом вукли момци помоћу кратких узица у правцу супротном од предмета који прима удар и онда су је пуштали, тако да се од жестине удара рушио читав погођени део зида. Док се вршило привлачење справа тврђави, браниоци зидина су бацали огромно, за ту сврху већ припремљено, камење, и нешто су им, истина, људства побили, али мноштву справа нису могли одолети. Штавише, они (Хуни) довукоше и лествице тако да је град, нешто због овновима проваљеног зида а нешто због тога што су браниоци зидина били савладани од мноштва справа, био освојен, пошто су варвари унутра пропуштени кроз ударом овна разваљени део зида, а поред тога и преко лествица које су били привукли тамо где зид још није био пао¹⁷. (сл. 3)

Од Приска сазнајемо да је Наисус био „многољудан, а иначе утврђен град“. Закључујемо да су зидови града били удаљени од реке јер је било довољно простора од реке до бедема града да се смести војска и велике справа, јер су Хуни прешли реку са јужне стране и „привукоше справа граском бедему и то најпре греде на точковима...“, затим „такозване овнове“, чија „жестина удара је рушила читав погођени део зида“. Ангажовање „овнова“ недвосмислено потврђује да су бедеми од камена и да су били високи јер су са круништа бедема „браниоци зида бацали огромно, за ту сврху припремљено камење“, док су због висине зида „они (Хуни) довукли лествице...тако да је град био освојен, пошто су варвари унутра пропуштени кроз ударом овна разваљени део зида, а поред тога и преко лествица које су били привукли тамо где зид још није био пао“. (сл. 4)

У намери да докучимо могући изглед бедема Наисуса искористићемо уз сликовит Присков опис и картографску икону Наисуса (*Naisso*) како је представљен на Појтигеровој табли (за свако место икона је другачија).¹⁸ Наисус је овде симболично представљен са две куле, које је можда картописац видео да фланкирају улазне капије или су то уобичајене куле

Сл. 3 Представа опсаде града „овновима“, средњовековни рукопис

Fig. 3 Depiction of a city siege with „battering rams“, medieval manuscript

Сл. 4 Представа опсаде града лествицама, средњовековни рукопис

Fig. 4 Depiction of a city siege with ladders, medieval manuscript

¹⁷ Ф. Баришић, *Приск*, in: Византијски извори за историју народа Југославије I, Београд 1955, 11,12.

¹⁸ Tabula Peutingeriana, прва половина IV века. (Г. Томовић, *Територија Србије на картама до 1600. године*, in: Србија и суседне земље на старим географским картама, Београд 1991, 23-25).

на угловима бедема. То што су се Хуни одлучили да опседају град са јужне стране где као препрека тече река Нишава, наводи на закључак да су северна, јужна и западна страна биле много боље утврђене и неосвојиве. Ово је очито био тактички потез Хуна јер житељи Наисуса нису очекивали напад са стране која је окружена реком. То што су на зидове наслањане лестве намеће закључак да су бедеми римског Наисуса били високи са уобичајеним зупчастим круништем одакле је бацано камење на непријатеља. Да су зидови били масивни и зидани од камених блокова недвосмислено потврђује употреба „овнова“ којима су „проваљивани зидови“. Ако се ослободимо на визуалну представу Наисуса у Појтигеровој табли, можемо претпоставити да су капије Наисуса биле фланкиране високим одбрамбеним кулама, какве видимо на идеалној реконструкцији бедема Виминацијума. Ови бедеми Наисуса које Приск описује археолошки нису констатовани али нам историјски извори несумњиво потврђују њихово постојање и изглед, што отвара могућност њихове идеалне реконструкције. (сл. 5)

У време боравка у Наисусу 448. године, уз детаљан опис опсаде града који је могао забележити само из приче још увек живих сведока, Приск бележи и оно што је својим очима видео и шта је затекао у граду после седам година од Хунског разарања, у чију тачност не треба сумњати. То су значајни али недовољно искоришћени, без сумње веродостојни подаци о граду и страхотама кроз које је прошао: „*Кад смо стигли до Ниша (ἔς Ναισσον), нађосмо град сасвим опустео пошто је до темеља био порушен од непријатеља (Хуна). У рушевинама храмова били су неки људи који су се ту задржавали због болести. Преноћисмо на чистини, мало подаље од реке, пошто је сав обалски простор био покривен костима оних што су у борби погинули.*“¹⁹

И после седам година до темеља порушен град се није опоравио и још увек је ненасељен и у рушевинама. Овде налазимо и потвду тачности његовог описа опсаде и доказ о жестини верно описане борбе којој није био сведок. Као што Приск каже у опису опсаде, главна борба се водила са јужне стране између градских бедема и реке, тако да су овај обални простор, и после седам година, још увек прекривале кости погинулих у борби. У опустелом граду није било смаштаја, док га је велики простор прекривен костима изгинулих, приморао да преноћи на чистини даље од реке и града.

Посебно је значајно Присково спомињање храмова: „*У рушевинама храмова били су неки људи који су се ту задржавали због болести.*“

Од Приска сазнајемо за веровање у исцељитељску моћ Светог места (*Iosut sancti*), свакако захваљујући присуству реликвија мученика или његовог гроба. Упитању је и данас жив обичај, да се у црквама тражи лек за болест.²⁰ Узећи у обзир време када се он затекао у Наисусу

¹⁹ Баришић, Приск, 1955, 13.

²⁰ М. Ракоција, *Манастири и цркве града Ниша*, Ниш 1998, 15. Охридски епископ Теофилакт у XI веку доноси вест о једном Бугарину који није нашао лек на гробу Св. Петре па је потражио спас код св. Иринеја – Жиречек 1959, 527. Ова вест открива веровање у исцељитељску моћ светог места, што подразумева присуство мученичког гроба или реликвија – В. Поповић, *Блажени Иринеј први епископ Сирмијума*, у: *Sig-*

Сл. 5 Tabula Peutingeriana, прва половина IV века, детаљ (Г. Томовић, *Територија Србије на картама до 1600. године*, у: Србија и суседне земље на старим географским картама, Галерија САНУ 70, Београд 1991, 23-25).

Fig. 5 Tabula Peutingeriana, first half of the 4th century, detail (G. Tomović, *Teritorija Srbije na kartama do 1600. godine*, in: *Srbija i susedne zemlje na starim geografskim kartama*, Galerija SANU 70, Beograd 1991, 23-25).

треба закључити да кад Приск каже да су болесни потражили спас „у рушевинама храмова“, мисли на порушене градске цркве, близу реликвија светаца чије исцелитељске моћи у Наисусу наглашава и св. Виктрициј. Већ крајем IV века захваљујући реликвијама својих мученика,²¹ Наисус је познат као град мученика – мартриополис (*Martyriopolis*), каквог га види св. Виктриције.²² Знаменити хришћански мислилац Виктриције епископ Руана (Галија-Француска), потоњи св. Виктриције (*Sanctus Victricius*), крајем IV века сагледава Наисус као град у коме се чувају чудотворне мошти које лече болесне. Св. Виктриције у спису „*De laude sanctorum*“,²³ сврстава Наисус заједно са најугледнијим знаменитим градова у којима се чувају реликвије светаца која чине чуда спашавајући и лечећи невољне: „*An aliter in Oriente, Constantinopoli, Antiochia, Thessalonicae, Naiso, Romae in Italia miseris porrigunt medicinam*“.²⁴ Међу најзначајније урбане центре где се чувају реликвије мученика: Константинопољ, Антиохија, Солун и Рим, епископ Виктриције равноправно је сврстао и Ниш.²⁵ У то време Ниш је морао имати велики број цркава.

Можда су баш те, још увек, добро знане исцелитељске моћи реликвија нишких мученика, нагнале оне које је Приск 448. године видео у рушевинама нишких храмова да ту, кроз молитву, потраже спас.

mium град царева и мученика, Сремска Митровица 2003, 263. Веровање да ће онај који преспава у цркви оздравити, одржало се до данас.

²¹ Од IV века шири се веровање да су остаци следбеника страдалих за христову веру свети, због чега су ови хришћански верници проглашени за мученике (мартире) и светце - A. Grabar, *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, vol. I, Architecture, Paris 1946, 357

²² М. Ракоција, *Нова сазнања о ранохришћанској прошлости Ниша*, Ниш и Византија VI, (Ниш 2008), 45-58; Исти, *Константинов град старохришћански Ниш*, 67-83.

²³ Sancti Victreii rothomagensis episcopi, *De laude sanctorum*, P.L. XI, 453.

²⁴ Sancti Victreii rothomagensis episcopi, *De laude sanctorum*, P.L. XI, 453; J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris 1918, (р.п. Жак Зелер, *Почетци хришћанства на Балкану*, превод К. Никчевић, Подгорица 2005), 122.

²⁵ Л. Мирковић, *Старохришћанска гробница у Нишу*, Старинар, Старинар V-VI (1954-1955), Београд 1956, 67, 68.

У градским црквама, поред реликвија светаца чије исцелитељске моћи наглашава св. Виктриције,²⁶ болесни, можда и преживели опсаду града, тражили су спас.

Тако посредно сазнајемо да је унутар градских бедема постојао већи број цркава јер их Приск бележи у множини. Присков податак је једини писани извор који потврђује да већ у IV и V веку постоји већи број цркава унутар града, од којих ни једна није убицирана.²⁷ Да су у то време у Наисусу већ изграђене цркве потврђује буран црквени живот и именом знани нишки епископи, који су морали имати своју цркву.²⁸ Да је тако уверава нас и податак да је у Наисусу боравио богословски геније и један од највећих хришћанских мислилаца св. Атанасије Велики.²⁹ Због узаврлих теолошких расправа, Атанасије се после сабора у Сардики склонио у Наисус, код пријатеља епископа Наисуса Гауденција.³⁰ Из предговора фесталних или ускршњих писама светог Атанасија дознајемо да је Атанасије после сабора у Сардики, 343., следеће 344. године, Ускрс дочекао у Наисусу.³¹ Нема сумње да је Атанасија знаменитог борца против Арија и учесника Првог васељенског сабора у Никеји 325. године, нишки епископ Гауденције дочако у катедралној цркви при којој је столовао. То је прва саборна црква али незнамо где је била у граду. Писани извори и скромни археолошки подаци чувају сећање на прве цркве Наисуса.

Археолошки материјал, опет посредно, упућује да је унутар града у IV-V веку била црква. Сада, у складу са временом, недалеко од форума где треба очекивати цркву, откривени су предмети који припадају хришћанском култу. Такви су фрагменти еухаристичког диска, енколпиони, жишци украшени хризмомом. Затим, евидентирана зидана гробница која је остала неистражена,³² као и коцкице од стаклене пасте пресвучене златним листићима које су могле припадати зидној мозаичној декорацији у оближњој цркви.³³ Ову претпоставку чвршће подупиरे унутар Бели-

²⁶ Sancti Victicii rothomagensis episcopi, *De laude sanctorum*, P.L. XI, 453.

²⁷ Податак да су „у рушевинама храмова били неки људи који су се ту задржавали због болести“, покушао је да разреши Милоје Васић натегнуто конструкцијом да је Приск затекао болесне у Нишкој Бањи који су се лечили радиоактивном водом. Нишка Бања никад није била град и далеко је од реке, тако да је овај излет М. Васића једва вредан помена – М. Васић, *Приск у Нишу из 448. године*, Старица XII/1961, (Београд 1961), 155.

²⁸ М. Ракоција, *Нова сазнања о ранохришћанској прошлости Ниша*, Ниш и Византија VI, Ниш 2008, 45-58; Исти, *Das frühe Christentum in Naissus/Niš (Serbien)*, Mitteilungen zur christlichen archäologie 17, Österreichischen Akademie der Wissenschaften philosophisch-historischeät Wien, Verein zur forderung der christlichen archäologie Österreichs / Universit Wien 2011, 9-50; М. Ракоција, *Константинов град старохришћански Ниш*, 67-83.

²⁹ А.В. Карташов, *Васељенски Сабори*, Београд 2009, 18.

³⁰ Zeiller=Зелер 1918/2005, 252.

³¹ Zeiller=Зелер 1918/2005, 226.

³² Р. Љубинковић, *Извештај са археолошких ископавања у Тврђави из 1963 године*, документација Завода за заштиту споменика културе Ниш.

³³ Р. Љубинковић, *Тврђава, Ниш-средњовековно насеље*, Археолошки pregled 4, (Београд 1962), 255-259; Исти, *Тврђава, Ниш-средњовековна тврђава*, Археолошки pregled 5,

бегове цамије (1521/23) откривена парапетна плоча, са у рељефу изведеним хризмомом, по свој прилици са олтарне преграде претпостављајуће цркве.³⁴ Уз сазнање да су Турци имали обичај да своје богомоље граде на старим хришћанским црквама, то су једини материјални докази, поред Прискове забелешке,³⁵ о постојању градске цркве. Можда баш оне која је, за V век уобичајено,³⁶ заменила цивилну базилику, оставши и даље саставни део форумског садржаја при којој је могао столовати епископ - *basilica urbana episcopalis*. Центар хришћанског рановизантијског Наисуса био је на простору паганског римског Наисуса, захватајући простор античког форума, где је, поштујући хришћански урбанизам, црква заменила муниципалну управу.³⁷ Досадашња истраживања отварају могућност да се ближе дефинише урбанистичка еволуција античког Наисуса у хришћански град.³⁸ (сл. 6)

У овом периоду политичких и верских несугласица у којима активно учествују епископи Наисуса, што их препоручује и као угледне градитеље храмова и крстионица у свом граду.³⁹ То се може сагледати и као резултат напора да се санирају последице Хунског разарања и олакша живот грађана. Још увек је немаштина извесна и времена несигурна, због чега треба претпоставити да нису постојале материјалне могућности да се озбиљније обнове бедеми града. Од 547/8. године до краја VI века провале Авара и Словена у област Ниша су више личиле на упаде, или појединачне екцесе војске у пролазу, без организованих опсада,⁴⁰ што је омогућило становништву да организује живот.

У време Јустинијана Илирик се нашао у средишту војних дешавања и упада варварских племена. То је време када ће се на стратешким

Београд 1963, 140-142.

³⁴ М. Ракоција, *О парапетној плочи из Ниша, пореклу и типологији палеовизантијских преграда*, у: Ниш и Византија IV, (Ниш 2006), 106, 107.

³⁵ Баришић, *Приск*, 13.

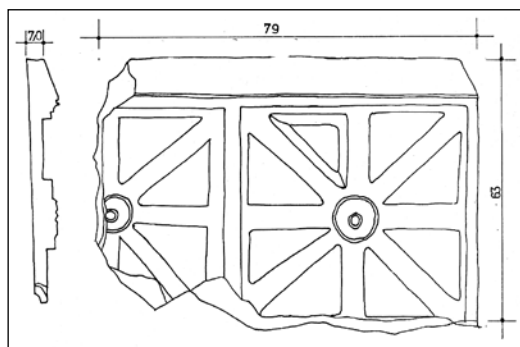
³⁶ В. Поповић, *Блажени Иринеј први епископ Сирмијума*, у: Sirmium град царева и мученика, Сремска Митровица 2003, 132 са литературом

³⁷ М. Ракоција, *О парапетној плочи из Ниша, пореклу и типологији палеовизантијских преграда*, 60, 61; Исти, *Константинов град старохришћански Ниш*, 85-104.

³⁸ М. Ракоција, *Форумске статуете и урбана трансформација касноантичког у рановизантијски град (насеље) у источном Илирику*, Ниш и Византија XXII, (Ниш 2024), 47-78.

³⁹ М. Rakocija, *Early christian baptisterium in Mediana, near by Niš*, Collectio of works from the Symposium „Water, Life and Pleasure“ in 2008, Strumica 2009, 169-179; Исти, *Ecclesiastic conditions in the early christian Naissos and Romuliana and the spread of octagonal baptistery*, Patrimonium, Periodical for cultural Heritage- Monuments, restoration, museums, Year 5, N° 10 / 201, Skopje 2013, 95-106; Исти, *Старохришћански бантистеријални комплекс на Медијани у Нишу*, Ниш и Византија VIII, Ниш 2010, 61-97.

⁴⁰ О томе – Љ. Максимовић, *О хронологији словенских упада на византијску територију крајем седамдесетих и полетком осамдесетих година VI века*, Зборник радова Византолошког института 8/2, (Београд 1964), 263-270; Љ. Максимовић, *Северни Илирик у VI веку*, Зборник радова Византолошког института 19, (Београд 1980), 17-53;

Сл. 6 Парапетна плоча из Ниша, према арх Д. Јанић

Fig. 6 The parapet slab from Niš, according to arch. D. Janić

пунктовима изградити мрежа утврђења (каструми) по дубини територије, док се градови утврђују тако да поједини поново попримају обресе каструма из ког су и настали. Град сада није само цивилно насеље већ и војно утврђење. У рановизантијском периоду у Нишу, као и у другим балканским градовима, форумска градска обележја остају по страни, док је због најезде Словена и Авара посебан значај дат одбрамбеној архитектури и црквеним грађевинама.⁴¹ Новоизграђена утврђења су и рефугијуми чију улогу је утврђен град и даље задржао.⁴² То су на овим просторима најчешће мали утврђени градови са војном посадом и другим

урбаним елементима као што је обавезно форум са статуом, базилика, објекти за становање и све шта је потребно за издржавање становништва.⁴³

Скромни археолошки подаци и оскудни писани извори потврђују да је у то време и Наисос доживео успон и изванредан преображај.⁴⁴ То је време када се запуштени бедеми римског Наисуса поправљају и дограђују, или можда подижу нови, док се његова урбана структура прилагођава новом времену. Посебно се инсистира на фактору сигурности и улаже се у одбрамбену архитектуру. Сада се граде нове цркве како у граду тако и унутар околних новоизграђених и обновљених утврђења која су обезбеђивала град.

Бедеми су били несигурни и оштећени све до прве половине VI века. То је разлог што је Јустинијан (527-565), сагледавши стање градских бедема сада рановизантијског Наисоса, без сумње јако оштећених у протеклом времену, обновио и учини неосвојивим за непријатеље, сведочи Прокопије: „Увидевши да су временом већ оштећени зидови и Сардије и Ниша (*Ναῖσον πόλεως, Νάισον*), па и Германије и Пауталије, утврди их и учини неосвојивим за непријатеље.“⁴⁵ Од Јустинијана обновљени бедеми археолошки су потврђени открићем краће трасе бедемског зида. Бедем је ископан 1975. године са западне странане бедемског платна турске Тврђаве на локалитету Гласија. Бедем и данас делује масивно и

⁴¹ М. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976, 241.

⁴² Исто, 235-238.

⁴³ Најближе Нишу је утврђење Медијана, сазнајемо у списима Прокопија Кесаријског (*De aedificiis IV*) - Ф. Баришић, *Прокопије*, у: Византијски извори за историју народа Југославије I, Београд 1955, 62/63; М. Ракоција, *Константинов град старохришћански Ниш*, 100/101.

⁴⁴ М. Ракоција, *Форумске статуе и урбана трансформација касноантичког у рановизантијски град (насеље) у источном Илирику*, 47-78.

⁴⁵ Баришић, Ф. Баришић, *Прокопије*, у: Византијски извори за историју народа Југославије I, Београд 1955, 57/58.

„неосвојиво“. Откривен је у дужини од око 58м, ширине 1,75м, док му је највећа очувана висина 4,10м. У доњој зони до висине од 1,30м зидан је лепо тесаним каменим блоковима, а навише у сачуваној висини од 2,70м само опеком (33x30x5см). Са спољне стране на међусобној удаљености од 2м, истовремено са бедемом озидана су од опека два масивна пиластра који су имали улогу контрафора. Можда су као пилони, са претпостављајућим наспрамним паром, осигуравали оближњи улаз, који треба очекивати и на овој западној страни.⁴⁶ Дебљина малтерних fuga одговара дебљини опека. Фуге су обрађене и на делу зиданом опеком и оном са каменом.⁴⁷ (сл. 7)

Од истог градива, једнако зидан бедемски зид који је припадао јужном бедемском платну Јустинијановог бедема, на кратко се видео приликом реконструкције пијаце, око 80м југозападно од угла бедема турске тврђаве. Простирао се праволинијски тако да је код турске Јагодин капије око 200м источно уз Нишаву, евидентиран мањи део бедемског платана једнако зидан опеком, као потврда велике Јустинијанове обнове.⁴⁸

Остаци византијских бедема зидани од опека, указују на њихово праволинијско простирање, што их чини предвидљивим у покушају идеалне реконструкције. На западу, код аутобуске станице, су рановизантијски бедеми удаљени од турских за око 30м, док су дуж јужне стране, на простору данашње пијаце, на око 50м од турске тврђаве из 18 века, приближавајући се Нишави која их је запљускивала, како је, видевши на њима трагове од воде, 1567. године записао путописац Марк Антоније Пигафета.⁴⁹ Рекли смо да су код Јагодинске капије на југоисточној страни, евидентиран мањи део византијског бедема једнако зидан опеком. На северној страни касноантички објекат са октогоном чија архитектура указује на његов градски карактер, указује да је био у оквиру бедема. Какав је однос града и објекта са мозаицима на локалитету Коњско гробље испод Виника, није разјашњен. На том простору, још северне од градског форума, поједини стари истраживачи сматрају да су падине Виника погодне за амфитетар који треба ту тражити.⁵⁰ Да ли евидентирана вила и могући амфитетар били у оквиру градских бедема није истраживано. Источно од градског бедема простире се ранохришћанска некропола. На тој страни бедема, пре градског гробља, треба претпоставити источну градску капију кроз коју се излази на пут за Ратиариу и Дунав, пролази кроз некрополу на чијем је

⁴⁶ М. Ракоција, *Cultural treasures of Niš*, Niš 2001, 43.

⁴⁷ Љ Зотовић, *Ниш – локација аутобуске станице*, Археолошки преглед 17, Београд 1975, 73/4. Има мишљења да Јустинијанови бедеми из VI века прате трасу касноантичких бедема из IV века – Г. Милошевић, „Италијански план“ *Ниша из 1719. године као повод за реконструкцију изгледа средње-вековног и античког града*, Ниш и Византија III, (Ниш 2005), 156; М. Ракоција, *Константинов град старохришћански Ниш*, 99/100.

⁴⁸ Ово део бедема од опека откривен је сондажним археолошким ископавањима 1978/9. године, сонду је надгледао археолог Душко Максимовић из Завода за заштиту споменика културе Ниш.

⁴⁹ Т. Поповић, *Ниш у делима путописаца XVI-XVII века*, Историја Ниша I, Ниш 198, 184

⁵⁰ М. Ракоција, *Константинов град – старохришћански Ниш*, 28,29, 96-98.

Сл. 7
Јустинијанови
бедеми
Наисоса, VI
век (фото. М.
Ракоција)

Fig. 7
Justinian's
fortifications
of Naissos, 6th
century (photo:
M. Rakocija)

улазу била посебно уважена Базилика мученика која је била у функцији и у средњевизантијском раздобљу.⁵¹ Расположиви подаци указују на обриси античког и рановизантијског града, и постављају многа питања која чекају одговор. (сл. 8)

Немамо података о могућој делатности великог градитеља на изградњи цркава у оквиру града, што од Јустинијана треба очекивати. Као да је надоласећа опасност његову активност у области Ниша усмерила на фортификационе објекта.

Убрзо, Јустинијанови бедеми Наисуса нису били „неосвојиви“. Пре 618. а после 615. године, Авари заједно са Словенима су освојили Наисос (Ναῖσος), сазнајемо из Чудеса Димитрија Солунског.⁵² Грађани Наисоса су напустили град и потражили заштиту у Солуну: „А други опет, од оних из Ниша и Сардије (ἀπὸ Ναῖσσοῦ καὶ Σαρδικῆς), пошто су већ били искусили њихово (аварско-словенско) опседање града,⁵³ са сузама говораху: побегосмо отуда и стигосмо овамо да с вама изгинемо; јер један погодак њихова камена разбиће бедеме“.⁵⁴ Видимо да су Авари и Словени опседали град и пре 615-618. године када су га грађани Наисуса у страху напустили и побегли у Солуну да потраже спас. Као да је разлог напуштања града у том тренутку несигурни стари бедеми града „јер

⁵¹ М. Ракоција, *О базилици са мартријумом (Базилика мученика) у Нишу*, Ниш и Византија XI, (Ниш 2013), 49-70.

⁵² Мисли се на 615-617. годину - Баришић, *Чуда Димитрија Солунског као историјски извори*, 1953, 98.

⁵³ Ниш и Сардика били су градови Дарданије. У низу балканских провинција које су, према писцу, опустошене пре опсаде Солуна налази се и Дарданија. Према томе, Ниш и Сардику варвари руше око или нешто после 615. године.

⁵⁴ Ф. Баришић, *Miracula S. Demetrii II*, у: Византијски извори за историју народа Југославије I, Београд 1955, 196

Сл. 8 Наисус – Наисос, урбана топографија од II до VII века: 1 - Јустинијанов бедем; 2 - Византијска улица; 3 - Терме; 4 - Жртвеник Ескулапиу (храм?); 5 - Гробница; 6 - Црква; 7 - Форум; 8 - Цивилна базилика; 9 - Репрезентативни објекат; 10 - Римска улица; 11 - Објекат са октогоном; 12 - Терме; 13 - Базилика мученика, некропола; 14 – форумска стату рановизантијск царице. (цртеж Г. Радосављевић)

Fig. 8 Naissus – *Ναῖσος*, urban topography from the 2nd to the 7th century: 1 – Justinian's rampart; 2 – Byzantine Street; 3 Terme; 4 - Altar of Aesculapius (temple?); 5 - Tomb; 6 - Church; 7 - Forum; 8 - Civil Basilica; 9 - Representative building; 10 – Roman Street; 11 - Building with octagon; 12 - Terme; 13 - Basilica of the Martyrs, necropolis; 14 - forum statue of the early Byzantine Empress.

један погодак њихова камена разбиће бедеме“. То је друго посведочено опседање града, које не мора да значи и његово разарање, јер су грађани добровољно напустили град.

Живот у ромејском Наисосу је замро. Градско становништво се повукло, а придошлице нису могле да се снађу у градском простору.⁵⁵ Ипак, изван број ромејског становништва је остао, преносио знања, традицију, али и сећање на старе светиње учећи новопридошлице да их поштују. То је један од разлога што је у граду светог Константина (*civitas sancti Constantini*) новопридошло становништво сачувало сећање на стара култна места у коме, после скоро четири века, изнова граде цркве и започињу нови живот старог града.

Повратак Ниша на историјску позорницу

Није искључено да је узвишена зараван унутар града окружен зидинама и као акропола обликован још у време Јустинијанове обнове,

⁵⁵ В. Кораћ, *Од кастрона ка полису*, Трећа југословенска конференција византолога, Београд-Крушевац 2002, 23-25.

издвојен на сличан начин као код једновремених градова као што су Царичин Град и Градина на Јелици.⁵⁶ После прекида од неколико векова, урбано језгро града наставило је свој живот крајем X века, сада засигурно као Горњи-Мали град, а интензивније ће се развити после 1018. године и поновног успостављања византијске власти. Овај континуитет уважавања урбанистичке матрице, може се препознати од стране Византинаца па и Турака који своју главну калдрмисану улицу постављају тачно изнад римске улице декуманус-а, која када се продужи излази на Јагодинску капију турске тврђаве где су откривени делови јустинијановог бедема од опека.⁵⁷

У средњовизантијском периоду немамо јасних података о градским бедемима. У време обнове византијске власти у области Ниша, Јустинијанови бедеми рановизантијског Ниша су обновљени и ојачавани, као и околони утврђени градови и утврђења која су штитила прилаз граду,⁵⁸ јер је војна архитектура углавном остала иста.⁵⁹ У то нас уверава Никита Хонијат од кога сазнајемо да је време цара Манојла, 1165. године „и сам Ниш окружен зидинама“,⁶⁰ каквог га је две деценије доцније видео Виљам Тирски.

Осим радова на бедемима града у средњевизантијском раздобљу, за очекивати је градитељску активност на сакралним здањима унутар града, каква је знана у околини града.⁶¹ Треба претпоставити градњу цркава од којих су неке саграђене на старим култним местима, какве је Ниш као мартирополис имао.⁶² Знамо да је у то време постојала катедрална црква Св. Прокопија где је столовао митрополит,⁶³ која је у складу са средњовизантијским урбанизмом, смештена на доминантом узвишењу недалеко од утврђеног града. Треба поставити питање како је у то време град изгледао, колико је било сакралних здања унутар бедема и у каквом су односу утврђени град и епископска црква Св. Прокопија.⁶⁴

⁵⁶ С. Ћурчић, *Architecture in the Balkans from Diocletian to suleyman the magnificent*, 209-214; М. Милинковић, *Градина на Јелици. Рановизантијски град и средњовековно насеље*, Београд 2010.

⁵⁷ У току археолошких ископавања 1980. године, тачно изнад римске улице простирала се турска калдрма – радове надгледао аутор овог рада.

⁵⁸ Ф. Баришић, *Прокопије*, у: Византијски извори за историју народа Југославије I, Београд 1955, 63.

⁵⁹ Примера има дост: такав је случај са Никејом чији су рановизантијски бедеми обновљени у XI веку – Р. Краутхајмер, С. Ћурчић, *Ранохришћанска и византијска архитектура*, Београд 2008, 335. Видети: S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans from Diocletian to suleyman the magnificent*, London 2010, 510-528.

⁶⁰ Ј. Калић, *Никита Хонијат*, Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд 1971, 137.

⁶¹ М. Ракоција, *Обнова Византије 1018. године и црквено градитељство у Нишу*, Ниш и Византија XVII, (Ниш 2019), 23-43.

⁶² М. Ракоција, *Нова сазнања из ранохришћанске прошлости Ниша*, 45-58.

⁶³ В. Марковић, *Православно монаштво и манастиру у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 48; К. Жиречек, *Историја Срба I*, Београд 1981, 127.

⁶⁴ У Првој охридској Повељи цара Василија II 1019. године, после победе над

Старо градско језгро археолошки је потврђено на највишој тачки унутар турске Тврђаве. То је акропола (ἀκρόπολις), ту је форум римског Наисуса и рановизантијског Нисоса, препознаје се као такав и у потоњим вековима. Ако не раније,⁶⁵ у средњевизантијском раздобљу сигурно, после обнове византијске власти 1018. године у Нисосу, на највишем средишњем платоу (акропола), формираће се Горњи - Мали град окружен бедемом са донжом кулом (цитадела), као последњи степен одбране. У подножју подзиђа Малог града образовао се Доњи – Велики град окружен старим рановизантијским бедемима ојачани 1165. године.⁶⁶ На тај начин настала су два утврђена простора, горњи са главном градском кулом у бедему цитаделе и доњи окружен старим јустинијановим бедемом, чиме је постигнута вишестепена заштита и одбрана, што је препознатљива одлика византијских фортификација из ранијег периода па све до XV века.⁶⁷

Наисус је дуго задржао свој ортогонални урбанистички план античког града – *urbs quadrata*. У XI-XII веку, препознатљиво за градове Балкана, Ниш је полако губио праволинијски распоред улица (кардо-декуманус) на рачун одбрамбених зидова, који су пратили топографију терена и узвишену зараван издвојили за цитаделу. Градске четврти немају више онај строги квадратни ред.⁶⁸ Сада се улице групишу око цитаделе, овде у Нишу саграђена на простору старог акропоља, ниже је доњи - велики град, испод чијих бедема се простире подграђе.

Из повеље Василија II видимо да је Византија обнављала стара хришћанска средишта, па и Нисос.⁶⁹ И у Нишу, недалеко од епископског седишта са црквом Св. Прокопија (данас црква Св. Николе), за XI век препознатљиво,⁷⁰ налази се утврђен град који су Византинци обновили за војне и административне потребе. Град Нисос, после успостављања византијске власти, као и други већи градови, имао је уобичајене урбане целине. Језго града је бедемом окружен акрополис са тргом и сакралним кварталом, укомпоновани у римску и рановизантијску урбану матрицу. Главна рановизантијска улица (cardo) протеже се на југ, ка Нишави и пролази кроз капију Горњег – Малог града која је осигурана кулом у склопу бедемског платна (донжон кула) као кључном грађевином одбране. Кардо продужује ка улазној партији у Доњи – Велики града, испред које

Самуилом, стоји да је „бугарск држава присједињена ромеској те да су под једним јармом“. Бугарској архиепископији припада 17 епископија, муђу њима и Ниш. - Й. Иванов, *Български старини из Македония*, София, 1970, 550, 555/6.

⁶⁵ Није искључено да је горњи – мали град као последње упориште формиран још у рановизантијском периоду, чиме је сужен простор одбране.

⁶⁶ Ј. Калић, *Никита Хонијат*, Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд 1971, 137.

⁶⁷ Г. Симић, *Донжон куле у фортификацији средњовековних градова*, Београд 2010, 44/5.

⁶⁸ А. Кождан, *Византијската култура XI – XIIв. Промени и тенденции*, Велико Търново 2001, 12-67.

⁶⁹ Ниш се спомиње у такозваној првој повељи из маја 1020. године – И. Снегаров, *История на охридската архиепископия*, том 1, София 1995, 56, 163

⁷⁰ Ј. Калић, *Прокопијева АРСА*, ЗРБИ XXVII-XXVIII, (Београд 1989), 14

је мост. Главна кула цитаделе (донжон) је импозантно четвасто здање видљиво из далека. Уклопљена је у јужно бедемско платно поред улазне капије у Горњи град. Својим доминантним положајем контролисала је и главну улазну капију у Доњи град. Судећи по речима Виљама Тирског, и капија Доњег града је била осигурана кулама са којих се могао успешно бранити камени мост на Нишави.⁷¹ Испод бедема Доњег - Великог града, простирало се добро насељено подграђе, које је највише страдало у сукобу са крсташима 1096. године.⁷²

Захваљујући поновној обнови византијске власти, градски живот се обнавља а са њим јавне грађевине и цркве организоване по наменским квартовима. Судећи по забелешци путописца, у једном кварту је по угледу на Константинопољ.⁷³ било груписано више цркава, које су Турци затекли и убрзо адаптирали у џамије, али су сачували сећање на некадашње цркве у називу кварта (махале) „Махала мезџида црква“.⁷⁴

Можемо да закључимо да, поред акрополе (агоре) у оквиру Горњег - Малог града са донжон кулом, византијски Нисос је имао и Доњи - Велики град који се благо спуштао ка обали Нишаве, окружен старим Јустинијановим бедемом обновљен у XII веку.⁷⁵ Немамо података како су се средњовековна бедемска платна затварала дуж источне и северне стране, испред улазне капије на Нишави био камени мост. Све што можемо сазнати или наслутити о бедемима и црквама у средњовизантијском Нисосу, можемо пажљивим читањем и тумачењем расположивих писаних извора и из нешто млађих путописних записа уз анализу икона града Ниша на старим картама. (сл.9)

Из 1096. године располажемо писаним податаком о постојању градских зидина, добро насељеног подграђа, воденица на Нишави, кула са којих се могао бранити камени мост и форумом са пијацом где су се крсташи посвађали са грађанима Нисоса. Због свађе на форуму, крсташи су спалили куће мештана ван градских зидова (подграђе) и седам воденица на Нишави. То је разлог што су крсташе на каменом мосту испред бедема града грађани Нисоса крваво казнили.⁷⁶ Видимо да се насеље простирало и изван градских зидина (подграђе), а у град се улазило преко каменог моста

⁷¹ К. Јиречек, *Војна цеста*, Зборник Константина Јиречека I, (Београд 1959), 88, 132-133.

⁷² Albericus Aquensis, *Historia Hierosolymitana*, ed. Migne PL 166, col. 394/5, у: Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, Историјски часопис XXXI, Београд 1984, 11-14,

⁷³ В. Кораћ, М. Шупут, *Архитектура византијског света*, Београд 1998, 35.

⁷⁴ О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије 1459-1683*, Зборник Историјског музеја Србије 7, (Београд 1970), 174.

⁷⁵ М. Ракоција, *Константинов град – старохришћански Ниш*, 99-100.

⁷⁶ К. Јиречек, *Војна цеста од Београда до Цариграда и Балкански кланци*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 13; Исти, *Историја Срба I*, Београд 1981, 138; Исти, *Историја на българиите*, София 1877, 246/7. Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, Историјски часопис XXXI, (Београд 1984), 9, 11-14; Иста, *Прокопијева АРΣΑ*, 14, нап. 27.

Сл. 9 Топографија средњовизантијског Нисоса и српског Ниша у односу на беме турске тврђаве: 1 – византијски бедеми Доњег великог града; 2 – бедими Горњег – малог средњовековног града; 3 – кула цитаделе; 4 - византијска улица; 5 – римска улица; 6 – Трг; 7 – објекат са октогоном; 7 – средњовековна кула горњег града; 8, 14 – некропола; 9, 10, 11 – цркве-џамије унутар горњег града; 12, 13 – цркве-џамије у доњем граду. (цртеж арх. Г. Радосављевић)

Fig. 9 Topography of medieval Nissos and Serbian Niš in comparison with Turkish fortifications: 1 – Byzantine fortifications of the Lower city; 2 – fortifications of the Upper (medieval) city; 3 – tower of citadel; 4 – Byzantine street; 5 – Roman street; 6 – Square; 7 – building with octagon; 7 – Medieval tower of the Upper city; 8, 14 – necropolis; 9, 10, 11 – churches-mosques of the Upper city; 12, 13 – churches-mosques in the Lower city (drawing: architect G. Radosavljević)

на Нишави на којој је био велики број воденица. Нисос је пред крај XI века био добро насељен утврђен град са урбаним садржајем уобичајеним за градове ове величине.

У пљачкашком походу из 1072. године угарски краљ Соломон долази до Нисоса. Мисли се да је његов боравак у Нисосу трајао до октобра месеца исте године.⁷⁷ Поход мађарске војске на Нисос спомиње се и у Бечкој илустрованој хроници (*Képes krónika*).⁷⁸ За предмет нашег интересовања од значаја је податак из илустроване хронике да су грађани Нисоса краљу

⁷⁷ Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, 10.

⁷⁸ Post itaque misit rex ad utrumque ducem, ut ambo simul ad rege venirent et cum exercitus super Nis castrum proficiscerentur, Szentpétery Imre, *Scriptores rerum Hungaricarum* I, Budapest, 1937, 377, и фусноту 2. – видети: Б. Стојковски, *Ниш у византијско-угарским односима у XI и XII веку*, Ниш и Византија VII, (Ниш 2009), 383-384.

Соломону дали многе вредне дарове, злато, сребро, раскошну одећу. Нема сумње да је у то време Нисос био изузетно богат град.⁷⁹ Као раскрсница путева и место сусрета трговца са разних страна који су доносили скупочену робу, имао је развијену трговину.

У ратном походу 1072. године, када је угарска војска са краљем Соломоном продрла до Нисоса,⁸⁰ први пут сазнајемо за Саборну цркву Св. Прокопија где су почивале мошти истоименог мученика. Треба издвојити податак да су уз велико поштовање одвајили само руку од светитељевог тела, открива Кинама: „*Наишавиши тамо на свети гроб с моштима овог мученика, сматрали су, мислим, да је нечовечно однети цело тело, па су узевши руку, отишли.*“

Можемо закључити да дочек грађана и предаја скупочих поклона угарској војсци, осим што открива богатство града и грађана, може да значи да Угари нису рушили и освајали Нисос, већ да су грађани уз поклоне предали и кључеве града. Зато је за очекивати коректан однос мађарског окупатора и његово пуно поштовање према моштима св. Прокопија, у Саборној цркви преко пута града на узвишењу данас знано као Светониколско брдо. Мађари одвајају само шаку од моштију коју односе у Сирмијум већ новембра месеца 1072. године.

Највеће борбе Срба и Византинаца у шестој и седмој деценији XII века, вођене су око Нисоса, као значајно ромејско упоришту најближе Србији. Од јачине бедема Нисоса зависила је судбина државне границе и Цариградског друма. Зато су цареви Јован II и Манојло I посебно водили бригу о Нисосу.⁸¹ У рату са Угарском 1165. године у царској војсци су учествовали и Срби.⁸² После освајања Земуна цар Манојло I је наредио да се утврди Нисос: „*и сам Ниш (Νίσον) окружише зидовима*“.⁸³ Колико је цару Манојлу I била важно да се Нисос добро утврди, потврђује податак код Хонијата (вест бр. 9) да је ради надгледања радова цар Манојло послао двојицу угледних војсковођа, и то свог стрица Константина Анђела и Василија Трипсиха. Мишљења смо да су радови, уз сазнање да Ниш има бедеме из времена Јустинијана I, подразумевало њихову консолидацију и доградњу кула. Захваљујући Виљему Тирском (Wilhelmus Tyrensis, око 1130 – 1186.), знамо да је од овог тренутка Нисос опет добро утврђен град опасан чврстим бедемима.

Изгледа да је баш те, од цара Манојла ојачане бедеме града, видео хроничар крсташких ратова Виљем Тирски кад бележи: „*Ниш је утврђени град са јаким зидинама и кулама, са ратоборним бугарским грађанима,*⁸⁴

⁷⁹ Богатство градова са простора западног Балкана истиче и географ Идриз - Б. Недков, Бугария и сѐседните и земи през XII век според „Географията“ на Идриси. София 1960, 35.

⁸⁰ Калић, Ј. Калић, *Јован Кинам*, у: Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд, 1971, 74.

⁸¹ Ј. Калић, *Област Смилис у XII веку*, ЗРБИ XIV/XV, (Београд 1973), 31.

⁸² Иста, *Јован Кинам*, 64.

⁸³ Иста, *Никита Хонијат*, 137, нап. 101; Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, 21.

⁸⁴ Он зове Бугарија земље од Јадрана до Цариграда и Дунава - К. Јиречек, *Војна цеста*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 132

који је штитио прилаз великом каменом мосту преко Нишаве. Овај град по природном положају и бедемима био је врло утврђен, обилује великим бројем грађана за које се сматрало да војничком вештином и снагом духа и тела предњаче осталим у тој покрајини.⁸⁵

Биће да је Виљем Тирски боравио у Нисосу у време када је био обновљен од цара Манојла I, значи после 1165. године. Тирски је видео обновљене сада јаке бедеме града са кулама и камени мост преко Нишаве. Примећује да са таквим бедемима и повољним природним положајем, још једном Тирски наглашава, град је „врло утврђен“. Захваљујући њему знамо да је град опет многољудан, чији су ратоборни грађени били познати по својим војничким вештинама, снази духа и тела, као још једна гаранција неосвојивости града. Опис града од Виљема Тирског ближе дефинише бедеме и куле, камени мост, али и карактер грађана Ниша, што указује на то да је он у граду боравио и грађане добро упознао. Захваљујући Виљему Тирском знамо да су изузетно чврсти бедеми града ојачани овде први пут споменутим кулама, који су једнако штитили испред улаза велики камени мост на Нишави, значи да су фланкирали улазну капију одакле се могао бранити мост. Методом упоређења констатовали смо да су куле биле квадратне основе.⁸⁶ За разлику од бедема римске тврђаве, сада су зидине града биле довољно близу реке како би се са њих могао штити мост. Толико близу да је бедеме запљускивала вода, чије је трагове на бедему од опека 1567. године видео путописац Марк Антоније Пигафета.⁸⁷ (сл.10)

Унутар ових бедема који припадају доњем Великом граду, на узвишеној заравни је зидом окружен акрополис, Горњи – Мали град (цитадела) са капијом коју је једнако обезбеђивала кула (донжон). Кула је била очувана све до XVIII века када је уцртана на „италијанском плану“ из 1719. године и, свакако измењена, видљива све до средине XX века.

Располажемо податком да је унутар Горњег - Малог града био трг са пијацом, прататеће форумске грађевине и четврт са најмање пет црквама, нашта упућују записи путописца. Све ово, некад посредно а некад непосредно, откривају записи путописаца и старе карте настале у периоду од XV до XIX века.

Овакав „врло утврђен град“ од стране цара Манојла I, како бележе Никита Хонијат и Виљем Тирски, убрзо осваја Стефан Немања. Можемо само да претпоставимо уз колики напор је Стефан Немања успео да освоји Нисос. Од Стефана Првовенчаног сазнајемо да је Немањино освајање Нисоса 1185. године значило и његово потпуно разарање.⁸⁸ „А кад се угарски краљ врати у своју државу, Свети растав се од њега, отиде са

⁸⁵ Исти, *Војна цеста*, 88, 132-133.

⁸⁶ У средњевизантијском раздобљу, по свој прилици кад је утврђен Нисос 1165. Године, рановизантијска бедемска платна медијанског утврђења (Μεδiana) су осигурана дограђеним квадратним кулама, што дозвољава претпоставку да су такве биле и на бедемима Нисоса, сигурно после обнове византијске власти на овим просторима. - М. Ракоција, *Константинов град старохришћански Ниш*, 101.

⁸⁷ Т. Поповић, *Ниш у делима путописаца XVI-XVII века*, Историја Ниша I, Ниш 1983, 184.

⁸⁸ Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, Београд 1988, 72

Сл. 10 идеална реконструкција међусобног односа и могућег изгледа средњовековног града, епископског комплекса са црквом Св. Прокопија и цркве Св. Пантелејмона (цртеж арх. Г. Радосављевић)

Fig. 10 Ideal reconstruction of the relation and possible appearance of the medieval city and bishopric complex with the church of St. Procopius and church of St. Panteleimon (drawing: architect G. Radosavljević)

*силом својом на град славни Ниш, и град Сврљиг, и град Равни, и град Козли. Те градове поруши и до краја темеља их искорени, јер не оста камен на камену који се не поруши. И не подигоше се ни до данас*⁸⁹

Ниш и наведене „градове поруши и до краја темеља их искорени, јер не оста камен на камену који се не поруши“. Из овога се види да је Немањино освајање Нисоса значило и његово потпуно разарање из чега произилази да су Грци упорно бранили град који је од изузетног стратешког значаја. Сазнајемо и да до времена Стефана Првовенчаног ови градови заједно са Нишом нису обнављани: „И не подигоше се ни до данас“.

То што је град разорен, а епископска црква није, посредно открива да саборна црква није била у граду и учврђује наш закључак да се налазила на простору данашње цркве Св. Николе. Као верник и градитељ црква Немања себи не би дозволио разарање знамените катедралне цркве Св. Прокопија у којој су почивале мошти светитеља. Да је тако потврђује и његова обнова и из темеља саграђена црква Св. Пантелејмона.⁹⁰

⁸⁹ Исто, 72

⁹⁰ К. Јиречек, *Хришћански елементи у топографској номенклатури балканских земаља*, Зборник Константина Јиречека I, (Београд 1959), 486. У писму Инокентију архиепископа велбушког и преславског папи који траже мантију од папе од 25. фебруара 1204. године, када су се обављале припреме за склапање уније, међу њима и нишки епископ Кирик који је столовао код катедралне цркве Св. Прокопија: „...*peccator et humilis episcopus sanctissime ecclesie beati et gloriosissimi magni martiris Procopii de Niso Kiricus*, ...“ (грешни и смерни епископ пресвете цркве блаженопочившег и преславног великомученика Прокопија Нишки Кирик). Више о томе: А. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium* I, Но 45, 29; В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 48, н.12; Т. Събев, *Самостойна народностна църква в средновековна България*, София 1987,

Град је сигурно у српским рукама у јулу 1189. године када је пред „*славни град Ниш*“ са својом војском стигао Фридрих I Барбароса а дочекао га Стефан Немања који је овај град освојио са својом браћом, који намерава да учини престоницом своје државе (*caput Regni*).⁹¹ То што су крсташи дошли до испред града који се припрема да буде престоница, може да значи да је Немања ипак колсолидовао градске бедеме.

После битке на Морави 1190. године у којој је византијска војска поразила Србе, Нисос је поново у Византијским рукама.⁹² Да ли су Византинци после преузимања града од Срба обнављали градске бедеме, није познато али се може претпоставити.

Ниш је по свој прилици нападнут 1214. године од бугарског цара Борила (1207-1218) и његовог зета латинског цара Хенриха Фландријског (1206-1216), сазнајемо у Стефановом житију.⁹³ То што је нападнут опет посредно упућеје на претпоставку да је фортификација била у функцији.

У последњим деценијама XII и почетком XIII столећа у Нишу се наизменично смењују византијска, бугарска и српска власт.⁹⁴ После победе Срба у битци код Велбужда 1330. године и у време цара Душана, Ниш је српски град.⁹⁵ После смрти цара Душана и Маричке бутке 1371. године, Ниш и Копријан су у рукама кнеза Лазара Хребељановића.⁹⁶ У време кнеза Лазара 1372. године, изнова је саграђен оближњи византијски утврђени град Комплос⁹⁷ са српским именом Копријан.⁹⁸ То сазнајемо из натписа на греди од белог мермера која је откривена у нишком граду, где се каже да је Ненад, син казнаца Богдана, сазидао град Копријан у време

328; Б. Николова, *Устройство и управление на българската православна църква IX-XIV век*, София 1997, 196-205; И. Снегаров, *нав. дело*, 90/91; И. Дуйчев, *Преписката на папа Инокентий III с българите*, Годишник на Софийския университет. Историјско-филозофски факултет, 8, (София 1942), 46; М. Ракоција, *Црква Св. Прокопије и Св. Пантелејмон у Нишу и Стефан Немања*, Ниш и Византија IX, (Ниш 2011), 283-296.

⁹¹ Историја српског народа I, Београд 1981, 256; Ј. Калић, *Никита Хонијат*, Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд 1971, 155, нап.163.

⁹² Ј. Калић, *Никита Хонијат*, 154-158; Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, 5-40.

⁹³ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, прир. Љ. Јухас-Георгијевска, Т. Јовановић, Београд 1988, 90/1; Ф. Баришић, Б. Ферјанчић, *Вести Димитрија Хоматијана о „власти Драгувита“*, ЗРВИ 20 (1981), 55 нап.44,

⁹⁴ Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, 25/6.

⁹⁵ С. Ћирковић, *Унутрашња и спољна криза у време Немањиних наследника*, у: Историја српског народа I, Београд 1981, 507.

⁹⁶ М. Ракоција, *О цркви Св. Јована у селу Орљане код Ниша и њеном месту у историји византијске архитектуре*, Ниш и хришћанско наслеђе, Ниш и Византија - посебно издање, (Ниш 2013), 369-373.

⁹⁷ *Нав. дело*, 369-398.

⁹⁸ М.А. Марковић, *Натпис из града Копријана*, Старице XII, (Београд 1937), 98,99; Љ. Стојановић, *Где је град Копријан*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор VII,1-2, (Београд 1927), 217-219.

Сл. 11 Бедеми града
Комплоса - Копријана
(Курвинград)

Fig. 11 Fortifications
of Komplos - Koprijan
(Kurvingrad)

благородног господина кнеза Лазара, 1372. године.⁹⁹ Град је сазидао Ненад, син казнаца Богдана, као заштиту јужних граница државе од надолazeћих Турака.¹⁰⁰ (сл.11)

То што је натпис о обнови Копријана открије у нишком граду, посредно упићује да су и радови на фортификацији града Ниша, могли бити у време обнове Копријана. У време Кнеза Лазара, а пре првог упада Турака 1386. године, када је претрпео велика разарања и прогон људи,¹⁰¹ Срби су морали ојачати бедеме града. Да је град био добро утврђен сведочи податак да је опсада Ниша под командом Јахши-бега у време султана Мурата I,¹⁰² трајала 25 дана.¹⁰³ Овај податак посредно упућује на закључак да су бедеми били солидно грађени и одолевали најезди Турака. Освајање и разарање града значило је и рушење саборне цркве Св. Прокопија, која се налазила ван градских бедема на данашњем Светониколском брду, и она се више не спомиње.¹⁰⁴ (сл.12)

⁹⁹ К. Јиречек, *Историја Срба II*, Београд 1981, 18.

¹⁰⁰ Град је разрушио султан Муса марта 1413. године, да би већ маја месеца исте године, после погубљења отпадника Мусе, у знак захвалности, султан Мехмед II град вратио свом савезнику Деспоту Стефану. Године 1428. Турци преузимају Ниш и Копријан. - К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1981, 345; А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 214. После овога, не само да се град Копријани није опоравио, него је и име заборављено а у народу заживео нов назив Курвинград.

¹⁰¹ К. Јиречек, *Историја Срба I*, 324; М. Шуица, *Приповести о српско-турским окршајима и „страх од Турака“ 1386. године*, Историјски часопис 53, (Београд 2006), 108-114; Г. Елезовић, *Огледало света или Историја Мехмеда Неширије*, Београд 1957, 23

¹⁰² Мурат I на Нишу, *Из Феридун – беговог зборника турских споменика изданог у Цариграду године 1848*, Гласник ДСС XI (Београд 1859) 119-124.

¹⁰³ Ј. вон Хамер, *Хисторија Османског царства I*, Загреб 1979, 64; М. Шуица, *Приповести о српско-турским окршајима и „страх од Турака“ 1386. године*, Историјски часопис 53, (Београд 2006), 109.

¹⁰⁴ М. Ракоција, *Црква Св. Прокопије и Св. Пантелејмон у Нишу и Стефан Немања*, Ниш и Византија IX, (Ниш 2011), 283-296.

Ниш преузимају Турци 1428. године, каквог га је видео Брокијер 1433. године.¹⁰⁵ Како је изгледао Ниш у време борбе уједињене хришћанске војске са Турцима открива карта из Националне библиотеке у Паризу, од 1440 до 1444. године. (сл. 13).¹⁰⁶ Изнад текста где, како изгледа, пише Ниш (... Nisia) налази се вињета у облику сведеног цртежа утврђеног града, изнад кога се вијори заставица са крстом, јер је припадао уједињеној хришћанској војсци, која се у то време и налазила у Нишу. Основа тврђаве је налик неправилном троуглу,¹⁰⁷ окружена масивним бедемом са зупчастим круништем, са кулама и две јасно видљиве полукружно завршене улазне капије. Нацртана је предња капија (подсећа на јужну капију турске тврђаве из 1722.), као и бочна које је представљена са скраћењем у перспективи, што подсећа на неправилни троугао. Добија се утисак да су куле надвишене полукалотом распоређене на угловима и да фланкирају капије. На кулама су уски прозорски отвори један изнад другог, тако да прате висину спратова у унутрашњости. Куле су вишље од назубљеног бедемског платна. У средини силуете града доминира највећа највишља кула (донжон) кружног облика са правоугаоним прозорским отворима у својој горњој половини. (сл. 14) Може се препознати да је на врху куле са назубљеном оградом мања „кулица“ надвишена калотом. Између кровне „кулице“ и назубљене ограде куле је опход. Од посебне је важности да картограф све вињете градова црта различито са доста детаља, што недвосмислено открива да се трудио да што ближе дочара изглед сваког града. Да је представа Ниша на овој карти сведена ведута указују наша размишљања и потврђују путописни записи.

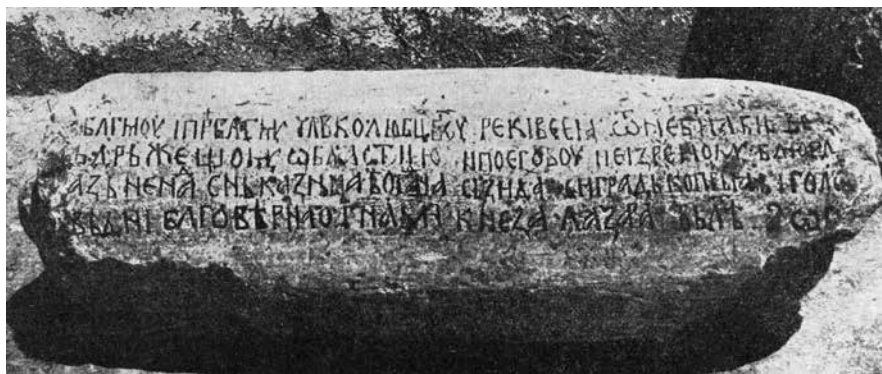
Тако је могао изгледати Ниш у XV веку, који су Турци разорили. Треба учинити напор и ближе дефинисати шта су Византинци оставили а шта је резултат српског градитељства. Покушаћемо да издвојимо путописе који потврђују описану силуету утврђеног града Ниша са карте из средине XV века.

Путописци из XVI и XVII века још увек су могли да виде старе градске византијске бедеме зидани опеком. Они потврђују и нашу анализу о могућем изгледу града у средњем веку. На „италијанском плану“ с краја XVII столећа или можда из 1719. године, представљен је тлоцрт града у

¹⁰⁵ Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950, 126/7; Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, 36.

¹⁰⁶ Сматра се да је ова карта служила европским владарима као водиља у припреми крсташких похода против Турака. - Ж. Шкаламера, *Србија и суседне земље на старим географским картама (Serbia and the neighbouring countries on early maps)*, Галерија САНУ 70, Београд 1991, 34, 39.

¹⁰⁷ Некако нас посећа на троугласт облик Ниша кавог смо га сагледали на једновремени опис Цариграда из 1430. године од путописаца Перо Тафур, Бертрандо де ла Брокијера и Кристофор Буонделмонтија, бележе да је Цариград имао облик троугла, окружен јаким, али запуштеним зидинама. Перо Тафур, *Странствия и путешествия*, publication Л. К. Масиеля-Санчеса. Москва, 2006, 180–182; А. Vasiliev, *Pero Tafur. A Spanish Traveler of the Fifteenth Century and His Visit to Constantinople, Trebizond and Italy*. Byzantion, 7, 1932, № 1, 75–122, esp. p. 110–111, 113; I. Popova, Cultural patterns: *Christianity vs Islam – the last christian centuries of the New Rome (viewed from western eyes)*, Niš and Byzantium XXIII, (Niš 2025), u štampi

Сл. 12 Камени стуб са натписом из града Копријана откривен у нишкој тврђави (М.А. Марковић, *нав. дело*, сл.1)

Fig. 12 Stone pillar with an inscription from the city of Koprijana discovered in the Niš fortress (M.A. Marković, *cited work*, fig. 1)

облику неправилног троугла и кула цитаделе у средини, баш онако како је Ниш приказан на вињети са карте из Националне библиотеке у Паризу из 1440-1444. године.¹⁰⁸ На „италијанском плану“ уцртани су бедеми који формирају неправилни троугао, чији су углови и странице обезбеђени бастioniма и кулама.¹⁰⁹ Својом основом нишка тврђава на „италијанском плану“ још увек чува сећање силуете града какву видимо на карти из Националне библиотеке у Паризу из средине XV века.

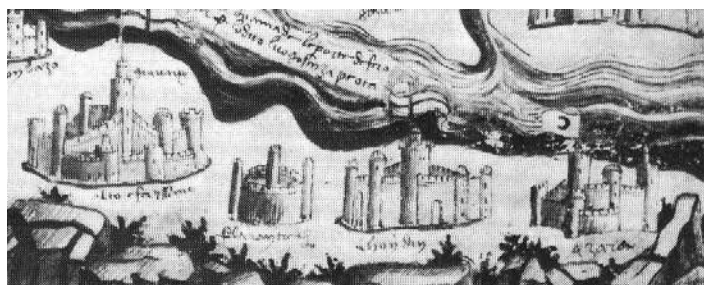
На „италијанском плану“ се поред пет цркава-цамија јасно препознаје донжон кула средњовековне цитаделе, видљива, свакао са изменама, све до средине XX века. Њену изградњу можемо приписати српском војном градитељству. Надолazeћа опасност од Турака указује да је у време кнеза Лазара утврђен град Ниш, кад и оближњи Копријан и Железник. Можда није случајно што је у нишком граду откривена мермерна плоча са натписом о обнови града Копријана 1327. године, у време кнеза Лазара.¹¹⁰ У средњем веку зидане куле постају препознатљиво обележје Балканског полуострва и треба их посматрати као недовољно истражен пример фортификационе и стамбене архитектуре. Кула постаје симбол за привилегију као краљевска или резиденција локалних аристократа, која је према ондашњем схватањима нудила виши животни стандард.¹¹¹ Функцију куле преузеће и турски окупатор, чији бегови и паше зидају куле на својим имањима. (сл. 16)

¹⁰⁸ М. Ракоција, *Урбана топографија средњовековног Ниша из записа путописа и старих карата*, 64/5.

¹⁰⁹ Б. Андрејевић, *Италијански план Ниша*, Енциклопедија Ниша, Ниш 1994, 103/4.

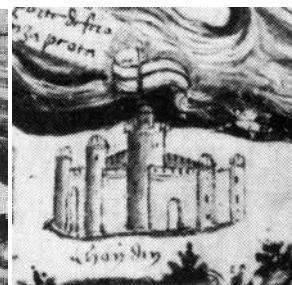
¹¹⁰ М. Ракоција, *О цркви Св. Јована у селу Орљане код Ниша и њеном месту у историји византијске архитектуре*, 75-79.

¹¹¹ J. Bogdanović, *Life in a Late Byzantine Tower: Examples from Northern Greece, Approaches to Byzantine Architecture and its Decoration*, Studies in Honor of Slobodan

Сл. 13. Исечак карте на пергаменту, анонимни аутор, Национална библиотека у Паризу, прва половина XV века (у: Ж. Шкаламера, *нав. дело*, 39)

Fig. 13. Part of the map on the parchment, anonymous author, National library in Paris, first half of the 15th century (in: Ž. Škalamera, *op.cit.*, 39)

Сл. 14. Ведут Ниша, карта на пергаменту, анонимни аутор, Национална библиотека у Паризу, прва половина XV века (у: Ж. Шкаламера, *нав. дело*, 39), детаљ

Fig. 14. Vedut Niš, map on parchment, anonymous author, National Library in Paris, first half of the 15th century (in: J. Scalamera, *op. cit. work*, 39), detail

Марк Антоније Пигафета, 1567. године примећује да су „на вишој страни града опет остаци неких других зидина: изгледа да се баш ту налазила тврђава“. Сада знамо да је унутар бедема Доњег града, био још један бедемски зид и издвојен као Горњи град, тврђава – цитадела. То је део старе структуре средњовековног византијског и српског града, коју је он у целости још увек могао да сагледа.¹¹² Бедеме цитаделе са кулом унутар разрушених бедема старе тврђаве видео је 1580. године и Паоло Контарини: „Има већи број богомоља... Град није опасан зидинама; има једну кулу и утврђење у рушевинама...“¹¹³ План Малог града осмишљен по систему високих кула у структури горњег – унутрашњег бедема који је био нижи од кула, какву видимо на карти из Националне библиотеке у Паризу. Записе путописаца потврђује „италијански план“ и карта из Националне библиотеке у Паризу. Данас, конфигурација терена указују како су се простирали бедеми Малог- горњег града (цитадела), који је заузимао највећи део касноантичког и византијског акропоља.

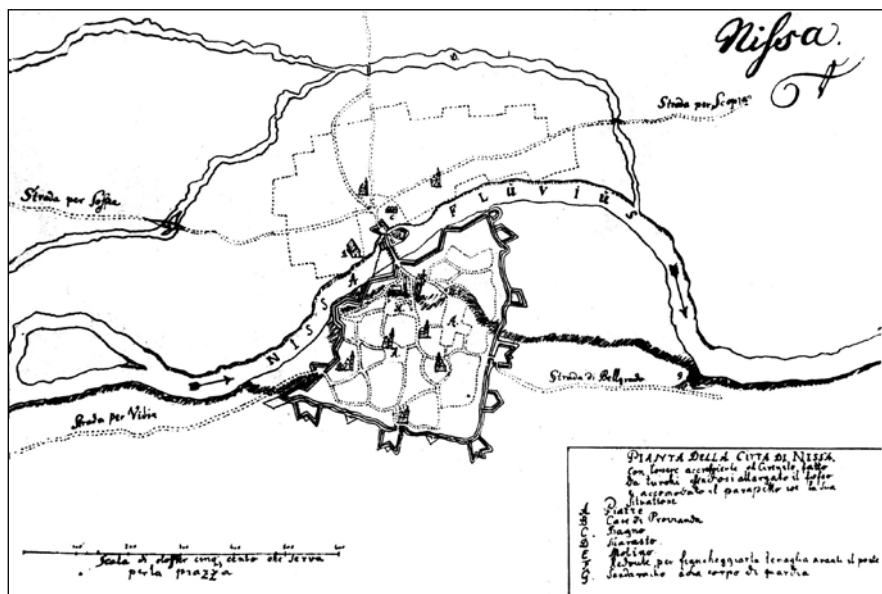
Од њих посредно сазнајемо број и распоред цркава пре освајања града од стране Османлија који их адаптирају у џамије. Штефан Герлах 1573. године бележи да је Ниш без бедема и да „има пет цркава“. Можемо закључити да је византијски и српски Ниш имао најмање пет цркава, можда нека саграђена и од Срба, које су Турцу убрзо претворили у џамије, открива Герлах на повратку из Цариграда. Пет цркава-џамија јасно се виде на т.з. „италијанском плану“.¹¹⁴ Тачност Герлаховог записа

Ćurčić, Farnham-Burlington 2012, 187-198; Г. Симић, *Донжон куле у фортификацији средњовековних градова*, Београд 2010.

¹¹² Т. Поповић, *Ниш у делима путописаца XVI-XVII века*, Историја Ниша I, Ниш 1983, 184

¹¹³ Р. Matković, *Путовање по Балканском полуострву у XVI веку*, Рад Југословенске академије знаности и умјетности, 62-102; Т. Поповић, *нав. дело*, 187.

¹¹⁴ М. Ракоција, *Урбана топографија средњовековног Ниша из записа путописа*

Сл. 15 „Италијански план“ Ниша са обележеним пет цркава-џамија. 1719. година, или друга половина XVII века. (Народни музеј Ниш)

Fig. 15 “Italian plan” of Niš with highlighted five churches-mosques, 1719th or second half of the 17th century (National Museum, Niš)

потврђује и ведута из Лајденског албума из 1587. године, као најстарија позната ликовна представа Ниша. На цртежу се виде пет цркава-џамија, све са куполом у традицији византијског градитељства.¹¹⁵ Уметник је нацртао испред џамија, окружен кућама, препознатљиве остатке решевина старог византијског бедема града.¹¹⁶ Пошто ведута из Лајденског албума представља поглед на град са северозапада, где је откривена и данас видљива траса византијског бедема од опека, мишљења смо да је на ведуту представљен баш тај бедем који ми и данас видимо. (сл. 17)

На простору античког града у континуитету низ векове егзистираће град Ниш. Писани извору потврђују бедеме римског Наисуса, дозвољавајући да наслутимо њихов изглед. Расположиви подаци доводе до топографије средњовековног града. Наслућује се простирање бедемских платана и препознаје положај утврђеног Малог града (цитадела) са кулом на узвишеној заравни. Ниже је Велики град окружен старим византијским бедемом, са капијом фланкираном кулама са којих се могао бранити мост. Испод бедема је добро насељено неутврђено подграђе које се спуштало

и старих карата, 66-68.

¹¹⁵ Једна од куполних џамија нацртана на ведуту Ниша несумњиво је и Бели бегова џамије из треће деценије XVII века, која је сачувана и саграђена у византијском градитељском маниру.

¹¹⁶ М. Поповић, *На путу од Беча до Цариграда 1587. године-Лајденски албум*, Саопштења XLII, (Београд 2010), 93, сл. 17.

Сл. 16 Кула,
унутрашњост Тврђаве
из 1879. - Албум
главног ђенералштаба
из 1879. Године,
детал

Fig. 16 tower,
Interior of the for-
tress from 1879. – the
album of the main
headquarter, 1879th,
detail

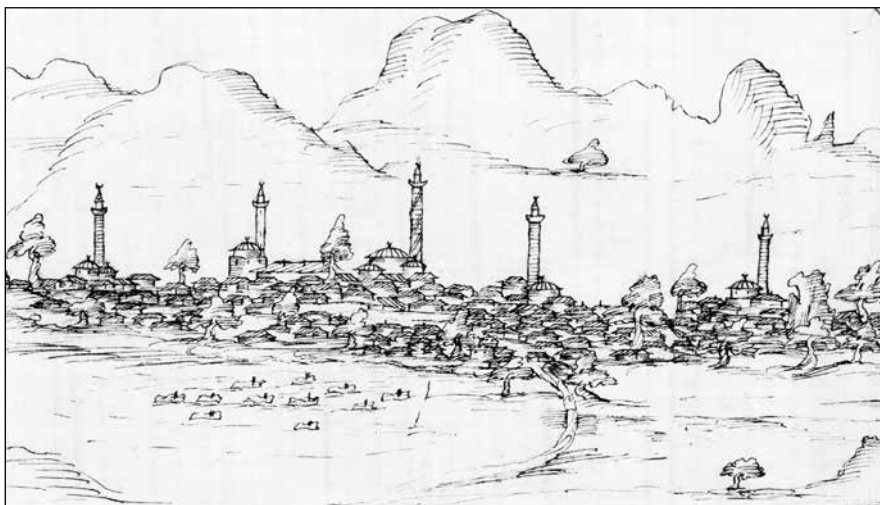
до реке. Урбанизам Ниша био је осмишљен по систему концентричних кругова што указује на угледање на престоње идеалне градове, на Цариград и Солун,¹¹⁷ на начин како су обликовани и балкански градови као што је Рас и Трново.¹¹⁸

Археолошки подаци указују да је у античком Наисусу постојао храм, у рановизантијскоп периоду (Наисос) археолошки налази указују на постојање цркве на форуму, док је у средњовизантијском Нисосу констатовано најмање пет цркава, које су по природи ствари функционисале и у српском Нишу све до освајања од стране Турака, када су претворене у џамије.

У старом граду живот је у континуитету трајао од античког, рановизантијског, преко средњовизантијског и српског града, преко троугаоне турске тврђаве какву видимо на „италијанском плану“, па све до импозантне турске тврђаве која је последњи пут обгрлила простор старог града, после чега бива прекривен велом заборава, а данас и небригом о његовим видљивим траговима из минулих векова. Ово је покушај да се кроз различите епохе докучи број храмова и сагледа изглед града Ниша који је одавно заборављен и изгубљен у прошлости. Надамо се да смо дали скроман допринос да се једног тренутка начини идеална реконструкција средњовековног Ниша, чиме би начинили први корак у покушају да докучимо изглед града од IV до XV века.

¹¹⁷ С. Радојчић, *Идеја о савршеном граду у држави кнеза Лазара и деспота Стефана Лазаревића*. Зограф 32, (Београд 2008), 5-11.

¹¹⁸ Ово угледање на Цариград и Јерусалим, поред других, препознат код балканских градова од IX до XIV века, јасно је видљиво у Преславу и Трнову – Ј. Ердељан, *Трново, принципи и средства конструисања сакралне топографије средњовековне бугарске престонице*, ЗРВИ 47, (Београд 2010), 208/9.

Сл. 17 Ведута Ниша из Лајденског албума

Fig. 17 Veduta of Niš from the Leiden Album

Miša Rakocija

(Metropolitan University, Niš)

ALL FORTRESSES AND SACRAL TOPOGRAPHY OF THE CITY OF NIŠ
FROM THE 4TH TO THE 15TH CENTURY

The city of Niš has continuously existed for centuries on the site of the ancient city. Written sources confirm the walls of Roman Naissus, allowing us to speculate about their appearance. Available data lead to the topography of the medieval city. The extent of the defensive walls can be inferred, and the position of the fortified Small Town (citadel) with a tower on an elevated plateau is recognizable. Below it lies the Great Town, surrounded by the old Byzantine walls, with a gate flanked by towers from which the bridge could be defended. Beneath the walls, there was a well-inhabited, unfortified suburb that extended down to the river.

The urban planning of Niš followed a system of concentric circles, indicating an influence from the ideal capital cities such as Constantinople and Thessaloniki, as well as Balkan cities like Ras and Tarnovo. Archaeological evidence suggests that an ancient temple existed in Naissus, while in the Early Byzantine period (Naissos), findings indicate the presence of a church on the forum. In Middle Byzantine Nisos, at least five churches have been identified, which continued to function in Serbian Niš until the Ottoman conquest, when they were converted into mosques.